

“...i pagt med tidens udvikling og den rivende ændring af samfundets struktur”

Kirkesyn og anvendelsen af samfundsvidenskab i den af Bodil Koch nedsatte Strukturkommission

Post.doc., cand.theol. Tine Reeh

Abstract: The theologian and politician Bodil Koch was an influential player in politics regarding the Danish national church in the 20th century. During her twenty-four years as MP for the Social Democrats she made an effort to avoid an independent constitution of the Church and a separation of church and state. During her thirteen years as Minister of Ecclesiastical Affairs she worked to adjust the church to the welfare state. This article examines one of her initiatives: A commission to modernize the structure of the church. The surveys and studies from the commission introduced methods from sociology and social science into the field of church politics in Denmark. The work focused on the activities of the church and it revealed a scarce knowledge of traditional Christianity among the members as well as low Church attendance. Thus the introduction of social science in the ecclesiastical sphere reinforced public notions of a gap between the Danish national Church and the Danish population – against all intentions.

Key words: Bodil Koch – secularization – social science – modernization – constitution of church – state and church – church commission – demographical changes – Social Democrats – welfare state.

Bodil Koch var den første kvindelige danske kirkeminister i Danmark og i verden. Ikke sjældent blev der i samtiden fokuseret på hendes køn, og denne tendens findes stadig i dag.¹ Men hun var også teolog og socialdemokrat, og i det 20. århundredes danske kirkehistorie

1. Det gives der utallige eksempler på i Birgitte Possing, *Uden omsvøb. Portræt af Bodil Koch* (København: Gyldendal 2007). Man kan tilmed sige, at Possings eget arbejde til dels er bevæget af den samme interesse.

spiller hun en afgørende rolle, da hun bragte folkekirken og socialdemokratiet på bedre talefod, som Poul Hartling siden udtrykte det.²

Hun er imidlertid også den kirkeminister, der har siddet længst siden enevælden.³ Hendes embedsperiode var ikke karakteriseret af radikale brud, men af en betydelig række initiativer og forandringer, der alle skulle forbedre og forny folkekirkens vilkår uden at ændre

2. Poul Hartling skriver blandt andet, at Bodil Koch “legitimerede kirkens anliggender i Socialdemokratiet, og derfor også Socialdemokratiets anliggender i kirkens kredse. Folkekirken og Socialdemokratiet kom på bedre talefod i Bodil Kochs ministertid.” Poul Hartling, “Bodil Koch kirkeminister i over 13 år”, *Dansk Kirkeliv* (1972), 130-136 (131). Jørgen Stenbæk hævder, at Bodil Koch gjorde “Socialdemokratiet folkekirkeligt”, Jørgen Stenbæk, *Præsternes forening gennem 100 år* (København: Den danske Præsteforenings Forlag), 227, og Peter Lodberg anser Bodil Koch for at være “arkitekten” bag velfærdsstatens folkekirke, Peter Lodberg, “Bodil Koch: The Architect of the Modern Welfare Church”, *Nordic Folk Churches. A Contemporary Church History*, red. Björn Ryman (Grand Rapids, Michigan & Cambridge, UK: William B. Eerdmans Publishing Company 2005), 151-153. Se også Henriette Korsgaard, “Kirkeminister Bodil Kochs betydning for Socialdemokratiets kirkepolitik og den danske folkekirkes selvforståelse”, *Kirkehistoriske Samlinger* (2004), 33-69 (33-34). Punktvis nedslag i Bodil Kochs store arkiv på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv tyder dog på, at Bodil Kochs indflydelse på socialdemokraternes kirkepolitik begyndte allerede i 1947, da hun blev valgt ind i Rigsdagen og fortsatte helt til 1971, da hun valgte ikke at genopstille til Folketinget. Spørgsmålet om forandringerne i Socialdemokratiets kirkepolitik er, på trods af partiets store realpolitiske indflydelse i det 20. århundrede, desværre endnu ikke undersøgt til bunds. Men man kan konstatere, at Gimleprogrammet i 1876 argumenterede for en adskillelse af kirke og stat, at denne holdning stort set står uantastet til Anden Verdenskrig, men at den netop i efterkrigstiden skiftede markant. På trods af, at Bodil Koch ofte blev karakteriseret som mere entusiastisk og handlekraftig end politisk snild, blev alle de kirkelige lovændringer i hendes ministerperiode gennemført med meget brede flertal, hvis ikke med alle partiers stemmer.
3. Bodil Koch var i næsten et kvart århundrede valgt af Herning-kredsen som socialdemokratisk medlem af Folketinget, og kun to år efter, at de første kvinder blev ordineret i Danmark, blev hun under stor opstandelse, også blandt socialdemokraterne selv, udpeget som landets første kvindelige kirkeminister ved en ministerrokade den 16. september 1950 i Hans Hedtofts første regering. Den faldt imidlertid allerede i oktober. Men fra den 30. september 1953 og 13 år frem sad Koch uafbrudt i kirkeministeriet under skiftende statsministre som en af socialdemokratiets højt profilerede ministre. Hun begrænsede dog langt fra sin politiske virksomhed til kirkepolitikken. I offentligheden blev hun kendt som en frygtløs og slagkraftig type, der gentagne gange indtog særstandpunkter, og hendes arkiv bevidner desuden, at hun adskillige gange internt i folketingsgruppen udnyttede sine intellektuelle evner og sin udbredte popularitet blandt vælgerne til at udfordre og ændre partiets politik på en række områder, Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, Bodil Koch. Disse spørgsmål hører imidlertid ikke under denne artikels emne. Den 28. november 1966 blev hun af statsminister Jens Otto Krag flyttet til kulturministeriet, hvor hun var minister indtil 1968, da Krag's anden regering faldt.

grundlæggende ved det eksisterende forhold mellem stat og kirke. Hun gennemførte blandt andet ny lovgivning vedrørende kirkebyggeri, således at der i hendes ministertid blev opført omkring 50 nye kirker, og på sin 60-års fødselsdag blev hun kaldt den største kirkebygger siden biskop Absalon.⁴ Hermed ønskede hun at tilpasse folkekirken til den betydelige demografiske forandring, der fandt sted, for hun var ikke kun minister i en sjældent lang periode, men også i en tid med store strukturelle forandringer af det danske samfund. Denne artikel vil beskæftige sig med et af de initiativer, som Bodil Koch tog for at bringe folkekirkens ydre rammer i overensstemmelse med samfundsudviklingen, nemlig hendes strukturkommission.⁵

Bodil Kochs kirkesyn

I et foredrag i *Kristelig akademisk Forening*, som senere blev optrykt i *Præsteforeningens Blad*, giver Bodil Koch i kort form udtryk for sin forståelse af, hvad betegnelsen folkekirke dækker over. Her hedder det indledningsvis:

Den danske kirke i dag er den samme kristne kirke, som har eksisteret i Danmark fra Ansgars tid under skiftende hierarkiske, adelige, kongelige og borgerlige indretninger.⁶

Sætningen kan læses som et ekklesiologisk udsagn, der siger noget om folkekirken som *congregatio sanctorum* og om dette samfund af helliges enhed gennem eller på trods af tid. Et sådant fællesskab over tid peger dels på en forbindelse mellem det konkrete nuværende kristne fællesskab folkekirken og andre kirkeformer i fortid og nutid dels på de forskellige kirkeordningers timelige og relative karakter. Som baggrund for den nuværende folkekirkeordning fremhæver hun længere fremme i teksten den foregående statskirkeordning, der havde sin forudsætning i reformationen i 1536. Det var en fyrste- eller

4. Bodil Koch fornyede lovgivningen vedrørende kirkebyggeri i 1956 og igen i 1966, så der blev åbnet for nye finansieringsmuligheder for kirkebyggeri. Sammenligningen med Absalon findes i *Berlingske Tidende* 25. oktober 1963.
5. Bodil Koch nedsatte i sin ministertid flere mindre kendte udvalg og kommissioner til at behandle blandt andet spørgsmål vedrørende finansiering af kirkebyggeri, den kirkelige administration og pastoralseminariets forhold, jf. Stenbæk (1999), 347-349; 377 samt Korsgaard (2004), 56.
6. Koch, Bodil, "Hvem bestemmer i folkekirken?", *Præsteforeningens Blad* (1958), 313-318 (313). Bodil Koch gav i 1955 i en debat med Flemming Hvidberg i Folketinget udtryk for den samme opfattelse, *Folketingstidende*, Folketingets Forhandling 14. december 1955, sp. 2024-2034. Se også Hartling (1972), 134.

statskirke, hvor staten påtog sig at opretholde og beskytte kirken, og hvor det kirkelige liv var indflettet i statens former. Denne form for samfund forandredes i Danmark med Grundloven af 1849, der samtidig medførte en ny kirkelig orden og den danske folkekirke. Den danske folkekirke er med andre ord også en historisk betinget størrelse, og Bodil Koch benytter en formulering af H.N. Clausen fra grundlovsforhandlingerne, når hun begrundet folkekirken i:

...at en vis kirke, en vis form for trosbekendelse, står i et vist særegent forhold til folket, som bor og bygger i landet...⁷

Bodil Koch slår derefter fast, at hun anser den danske stat efter 1849 for at være neutral i religiøs henseende. Når den såkaldte løfteparagraf om en selvstændig kirkelig forfatning aldrig er blevet indfriet, og der derfor stadig juridisk er tale om en statskirkelig ramme om folkekirken, så skyldes det, selvom Bodil Koch medgiver, at det kan synes mærkværdigt, at kirkens egne folk indtil nu har villet det sådan. Fem kirkelige udvalg har tidligere arbejdet med spørgsmålet, men det er ikke lykkedes at finde en bedre orden, end at kirkens forhold ordnes ved love af folketings.

Men det ejendommelige er, at folketings, som har skabt den kirkelige lovgivning, ofte har mødt modstand fra gejstligt hold, fra kirkens egne folk, der gang på gang har villet værne kirkelige magtpositioner og ikke har haft den samme vidtskuende forståelse for kirkelig frihed som det konfessionsløse folketings. Det gjaldt ved gennemførelsen af menighedsloven i 1912, og det gjaldt endnu i 1947, da loven om kvindelige præster blev vedtaget. Folkekirken, som den folkets kirke den er – derved at så godt som hele befolkningen har “bestemt sig” til at forblive som medlemmer i den – er utvivlsomt bedre tjent med at have sin øverste myndighed i folketings og ikke i en eller anden form for selvstændigt kirkeråd, hvor kirkepolitiske og teologiske særinteresser i ganske anderledes grad ville kunne gøre sig gældende.⁸

Denne “mærkelige opbygning” værner ifølge Bodil Koch først og fremmest om “kristelig og folkelig frihed”. Hun anser den kirkelige frihedstradition i Danmark for at være så grundfæstet, at der ikke er nævneværdig fare for, at staten skulle antaste kirkens frie indre liv. Som eksempel nævner Bodil Koch bispefrihedsloven, der fritager en

7. Koch (1958), 314. Clausen fortsætter den oprindelige sætning med et “at folket som helhed føler sig hendraget til den” men Bodil Koch forholder sig i denne artikel fra 1958 tvivlende over for, om den sidste del af udsagnet gælder.

8. Koch (1958), 314-315.

biskop fra at ordinere en kvinde, hvis det strider mod biskoppens samvittighed.

Bodil Koch savner altså ikke en folkekirkelig forfatning. Og hun argumenterer stærkt imod ønsker om en adskillelse af kirke og stat. I stedet efterlyser hun initiativ og ansvarsfølelse fra menighedsrådene, som hun ønsker at fremme.

Der bør efter Bodil Kochs opfattelse ikke udgå noget som helst folkekirkeligt initiativ fra centraladministrationen, men det er ministeriets ansvar at gøre lovgivningens rammer så vide og den administrative praksis så smidig, at kirkelige initiativer kan fremmes "i takt med tidens udvikling". Hun indrømmer dog afslutningsvis, at hun ikke kan afvise, at der vil kunne opstå situationer, hvor hun vil sætte sit embedes myndighed ind overfor den folkekirke, hun som minister har ansvar for. For som hun skriver:

Ansvar er ikke principielt hægedynd men situationsbestemt handlingsforpligtelse.⁹

Strukturkommissionen nedsættes

I maj 1964 nedsatte den socialdemokratiske kirkeminister Bodil Koch en kommission. Det fremgår klart af de bevarede arkivalier fra Kirkeministeriet og af kommissionens kommissorium, at de opgaver, som kommissionen skulle hjælpe med at løse, ikke var teologisk, men snarere samfundsvidenskabeligt begrundede. Kirkeminister Koch motiverede indledningsvis i et brev til Københavns biskop, Willy Westergård Madsen, kommissionens kommissorium og opgaver således:

Som det er Deres Højærværdighed bekendt har ministeriet i nogen tid påtænkt at nedsætte en kommission, som skulle have til opgave at overveje, om der i pagt med tidens udvikling og den rivende ændring af samfundets struktur måtte være grund til at gennemføre visse ændringer på det kirkelige område, samt i bekræftende fald fremkomme med forslag herom.¹⁰

9. Koch (1958), 318.

10. RA Offentlige arkiver. Kirkeministeriet. Strukturkommissionen af 21.5.1964. Arbejdsmateriale. Lb. nr. 4. Bilag 1. Samme nøgleformulering findes også i en udateret redegørelse i RA Offentlige arkiver. Kirkeministeriet. Strukturkommissionen af 21.5.1964. Arbejdsmateriale – Diverse Lb. nr. 8, samt i Betænkning om Folkekirken i det moderne samfund afgivet af Kirkeministeriets strukturkommission, Betænkning nr. 610 (1971), 1. del, 11. Det skal i øvrigt bemærkes, at der er en uoverensstemmelse mellem datoerne, idet materialet i Rigsarkivet er bogført som en kommission nedsat den 21. maj, mens kommissionens betænk-

Det er den lidt upræcise frase “tidens udvikling” og “den rivende ændring af samfundets struktur”, der angives som årsagen til kirkeministerens ønske om forandring.

Udtrykket “tidens udvikling” kan ud fra sammenhængen forstås som samtidens opmærksomhed over for koordinering og effektivisering af den offentlige sektor. Offentligheden var i disse år optaget af arbejdet på den omfattende kommunalreform, som trådte i kraft i 1970. Og på kommissionens første møde fremhævede formanden, Københavns biskop Willy Westergård Madsen, ikke mindre end tre gange, at han mente, kommissionen hurtigt måtte i kontakt med kommunallovskommissionen og deres materiale.¹¹

Udtrykket “den rivende ændring af samfundets struktur” uddybes senere i skrivelsen og dækker over urbaniseringen af Danmark.¹² Det er med andre ord først og fremmest ministerens ønske, at den “territoriale sogneinddeling” skal effektiviseres og ajourføres.

Den første opgave, som kirkeministeren beder kommissionen om, er da også netop “at finde frem til retningslinier for en ændret pastorsatsinddeling”.¹³ Men der er flere opgaver, og det næste store punkt på kommissionens dagsorden hedder “ansættelse af specialpræster med særlige forudsætninger for at kunne betjene bestemte befolkningsgrupper”.¹⁴ Denne opgave er begrundet i en opfattelse af en øget specialisering og differentiering i samfundet.

Foruden de to store opgaver med territorialstrukturen og specialpræsterne fik kommissionen yderligere fem opgaver. Man blev bedt om at overveje det hensigtsmæssige i en indførelse af stillinger som “sognemedhjælper”, og i bekræftende fald deres eventuelle uddannelse og kvalifikationer. Det nævnes ikke direkte, men man må betænke, at situationen var en tid med presserende præstemangel. Fremskrivninger viste, at hvis forholdene ikke blev ændret, ville mellem hvert fjerde og femte embede inden for en overskuelig tidshorisont

ning fra 1971 og den senere litteratur anfører den 27. maj som den dato, kommissionen blev nedsat. Her er valgt arkivets datering.

11. *Referat af 1. møde i strukturkommissionen tirsdag den 27. oktober 1964*. RA Offentlige arkiver. Kirkeministeriet. Strukturkommissionen af 21.5.1964. Mødereferater 1-14. Lb. nr. 1. Kommunalreformen i 1970 omlagde 88 købstads- og 1300 sognekommuner til 275 primærkommuner, og 23 amter blev til 14 amtskommuner.
12. Se *Betænkning om Folkekirken i det moderne samfund* (1971), 1.del, 11.
13. RA Offentlige arkiver. Kirkeministeriet. Strukturkommissionen af 21.5.1964. Arbejdsmateriale. Lb. nr. 4. Bilag 1. Formuleringen findes også i *Betænkning om Folkekirken i det moderne samfund* (1971), 11.
14. *Brev fra kirkeminister Bodil Koch til Københavns biskop Willy Westergård Madsen*, RA Offentlige arkiver. Kirkeministeriet. Strukturkommissionen af 21.5.1964. Arbejdsmateriale. Lb. nr. 4. Bilag 1.

stå ledigt.¹⁵ Kommissionen bliver i denne situation bedt om at overveje, om det er muligt at give lægfolk større adgang til at tage del i det kirkelige arbejde. Dernæst skal kommissionen overveje forholdet mellem folkekirken og “det frie kirkelige arbejde”, forholdet mellem folkekirken og det mellemkirkelige arbejde, folkekirkens økonomiske ordning og endelig reglerne om valgmenigheder.¹⁶ Kommissionen på 25 medlemmer valgte efter fire forudgående plenarmøder i marts 1965 at nedsætte otte underudvalg. Det var dog utvivlsomt arbejdet med en fornyelse af sognestrukturen i Underudvalg I, der blev betragtet som kommissionens hovedopgave.¹⁷

Hverken i forbindelse med nedsættelse af kommissionen eller da kommissionen gik i gang med arbejdet, finder man spor af en generel diskussion af kirkesyn eller teologiske overvejelser i forbindelse med opgaverne. Det skal retfærdigvis nævnes, at der på de lukkede møder indledningsvis var enkelte af kommissionens medlemmer, der gjorde forsøg på at få en mere generel eller teologisk drøftelse, men disse forsøg blev kvalt eller tiet ihjel.¹⁸ I stedet prøvede man at gå direkte til arbejdet med at udarbejde praktiske løsningsforslag. Det effektiviserede umiddelbart processen, men spørgsmålet er, om det ryddede de grundlæggende vanskeligheder af vejen.

15. Stenbæk (1999), 307.

16. RA Offentlige arkiver. Kirkeministeriet. Strukturkommissionen af 21.5.1964. Arbejdsmateriale. Lb. nr. 4. Bilag 1. Disse opgaver genfindes i *Betænkning om Folkekirken i det moderne samfund*, som dog langt fra har karakter af et løsningsforslag. Det er bemærkelsesværdigt, at der intetsteds hverken i ministeriets arkivalier eller offentligheden i forbindelse med nedsættelsen af kommissionen er noget, der tyder på, at kommissionen skulle behandle spørgsmålet om en eventuel kirkeforfatning eller adskillelsen af kirke og stat. Jørgen Stenbæk opsummerer kommissionens opgaver: “Uden at der blev rørt ved den danske grundlovs centrale udsagn om stat-kirke-relationen, ved frihedstraditionerne og ved den udstrakte balance mellem magtforeningerne i det folkekirkelige styre, skulle folkekirkestrukturen moderniseres og eventuelt omdannes, så den svarede til øvrige dele af den moderne danske samfundsstruktur.”, Jørgen Stenbæk, “Danmark: Folkekirken og de politiske partier efter 2. Verdenskrig”, *Nordiske folkekirker i opbrud. National identitet og international nyorientering efter 1945*, red. Jens Holger Schjørring (Århus: 2001), 224-234 (233).

17. Allerede på kommissionens første møde var sognestruktur det dominerende emne i den ellers løse diskussion. *Referat af 1. møde i strukturkommissionen tirsdag den 27. oktober 1964*. RA Offentlige arkiver. Kirkeministeriet. Strukturkommissionen af 21.5.1964. Mødereferater 1-14. Lb. nr. 1.

18. Se eksempelvis *Referat af mødet tirsdag d. 16. februar 1965*. Offentlige arkiver. Kirkeministeriet. Strukturkommissionen af 21.05.1964. Mødereferater 1-14. Lb. nr. 1 eller *Bilag 65*. Offentlige arkiver. Kirkeministeriet. Strukturkommissionen af 21.05.1964. Arbejdsmateriale. Lb. nr. 4.

Hovedopgaven – Underudvalg I

Strukturkommissionens centrale opgave blev varetaget af “Udvalg I angående den fremtidige sognestruktur, gudstjenestetiderne m.v.” også kaldet Underudvalg I.¹⁹ Den betænkning, der blev strukturkommissionens hovedværk, indleder sin beskrivelse af arbejdsopgaven på følgende måde:

Udvalget fik til opgave at foretage en sociologisk undersøgelse i Aalborg Stift både af kirkebesøget og af eventuelle sammenhænge mellem kirkelig aktivitet på den ene side og sognestørrelse, bebyggelseskarakter o.s.v. på den anden side.²⁰

I udvalgets kommissorium indsnævres “kirkelig aktivitet” til primært at dække over en statistisk undersøgelse af kirkegang, og man ønsker at kombinere denne undersøgelse med “nogle betragtninger over eventuelle andre faktorerers indflydelse på kirkegangen.”²¹ Netop denne formulering af kommissoriet førte til, at Underudvalg I på et møde den 28. oktober 1965 besluttede at foranstalte en undersøgelse af de kirkelige forhold i Aalborg Stift i tilknytning til den statistiske kirkegangsundersøgelse. Det fremgår af det efterladte materiale, at der ikke var enighed om sagen, og at der blev fremtvunget en afstemning, hvor to af strukturkommissionens medlemmer stemte imod at give Udvalg I kommissorium til at gennemføre den sociologiske undersøgelse.²²

19. Da Underudvalg I blev nedsat, bestod det af sognepræst N.H. Gadegaard (formand), sognepræst Henrik Christiansen, amtsrådsmedlem og gårdejer Jens Hansen, kordegn Verner Jensen, kontorchef Jørgen Nielsen, sognepræst Børge Riisgaard, afdelingsleder Per Salomonsen, provst Børge Roesen, sognepræst P.E. Andersen, sognepræst Johs. Bjerrum, valgmenighedspræst Helge Skov og landsretssagfører Knud Frederiksen. *Referat af 4. møde i strukturkommissionen tirsdag d. 16. marts 1965*. RA Offentlige arkiver. Kirkeministeriet. Strukturkommissionen af 21.5.1964. Mødereferater 1-14. Lb.nr.1. De sidstnævnte 5 var dog ikke længe med ved arbejdets afslutning. Til gengæld var sognepræst Axel Riishøj kommet til, jf *Betænkning om Folkekirken i det moderne samfund* (1971), 12-13. Desuden var Bertil Wiberg en overgang medlem af Underudvalg I, jf *Referat af 9. møde i strukturkommissionen den 1. september 1966*. RA Offentlige arkiver. Kirkeministeriet. Strukturkommissionen af 21.5.1964. Mødereferater 1-14. Lb.nr.1.
20. *Betænkning om Folkekirken i det moderne samfund* (1971), 2. del, 12.
21. *Betænkning om Folkekirken i det moderne samfund* (1971) 2. del, 5.
22. Biskop D. Christensen havde betænkeligheder ved sagen, men stemte dog i sidste ende ikke imod forslaget. “Imod forslagets afsnit A stemte departementschef Roesen og pastor Helge Skov.” *Referat af 5. møde i strukturkommissionen torsdag den 26. og fredag den 27. august 1965*. RA Offentlige arkiver. Kirkeministeriet. Strukturkommissionen af 21.5.1964. Mødereferater 1-14. Lb.nr. 1. Det bliver også senere nævnt i selve betænkningen, at to medlemmer af kommissionen

Denne for kommissionens arbejde helt centrale undersøgelse skulle der også siden hen komme til at stå en hel del blæst om.²³

Forbilledet for den statistiske kirkegangsundersøgelse var Københavns Kommunes Statistiske Kontors undersøgelse vedrørende kirkebesøget i hovedstadsområdet foretaget af ekspeditionssekretær T. Feldvoss. Det fremgår allerede af kommissoriet.²⁴ Man fik fremstillet en grundig undersøgelse af kirkebesøget i Aalborg Stift i kirkeåret 1965-66,²⁵ men det blev tidligt i udvalgets arbejde klart, at flertallet ønskede en langt fyldigere undersøgelse af forholdene. Herefter udarbejdede man på to møder et spørgeskema.²⁶ Den såkaldte spørgeskema-metode var relativt ny i Danmark og helt ny i en kirkelig sammenhæng. Man drøftede da også let usikkert på det sidste møde, "hvordigt undersøgelsen skulle opfylde de krav, der stilles af sociologisk metode". Kommissionen havde forinden haft en plenumdiskussion om spørgsmålet, og her blev det fremført, at "en repræsentativ interview-undersøgelse af holdninger og adfærd hos lægfolket" ville give den bedste sociologiske undersøgelse. Flertallet i kommissionen vurderede imidlertid, at en sådan undersøgelse ville blive for dyr, og man endte derfor med at fastholde en spørgeskemaundersøgelse for præsterne, der så kunne bruges som "diskussionsgrundlag".²⁷

Da det endelige spørgeskema blev sendt ud til alle præsteembeder i Aalborg Stift i august 1966, blev det ledsaget af et følgebrev fra biskop Erik Jensen. I følgebrevet lægger biskoppen afstand til undersøgelsen og skriver:

Jeg ønsker at gøre opmærksom på, at jeg ikke på nogen måde har deltaget i spørgeskemaernes udformning, og at der efter mit foreløbige skøn

stemte imod denne del af kommissoriet for Udvalg I, men her fremgår det ikke hvem, der er tale om, *Betænkning om Folkekirken i det moderne samfund* (1971), 2. del, 5.

23. For en fremstilling af nogle af de vigtigste argumenter og indlæg i de omfattende diskussioner se Tine Reeh "Vorherre har været gennem EDB-anlægget", *Samfundsvidenskabernes indflydelse på kirkesynet i Danmark i anden halvdel af det 20. århundrede*. (Prisopgave, Københavns Universitet 2001).
24. *Referat af 4. møde i strukturkommissionen tirsdag d. 16. marts 1965*. RA Offentlige arkiver. Kirkeministeriet. Strukturkommissionen af 21.5.1964. Mødereferater 1-14. Lb.nr.1. Se også *Betænkning om Folkekirken i det moderne samfund* (1971), 2. del, 5. Undersøgelsen blev offentliggjort i *Statistisk Månedsskrift* 8 (1965-66), 177-185.
25. Jf *Betænkning om Folkekirken i det moderne samfund* (1971) 2. del, 35-49.
26. Møderne fandt sted den 19. april og den 25. maj 1965. Se også *Betænkning om Folkekirken i det moderne samfund* (1971), 2. del, 60.
27. *Referat af 4. møde i strukturkommissionen tirsdag d. 16. marts 1965*. RA Offentlige arkiver. Kirkeministeriet. Strukturkommissionen af 21.5.1964. Mødereferater 1-14. Lb. nr.1.

er adskillige spørgsmål, som det vil være vanskeligt eller umuligt at besvare blot nogenlunde nøjagtigt. Endvidere kan jeg ikke frigøre mig for den tanke, at skemaet synes udarbejdet ud fra et kirkeligt grundsyn eller et syn på den kirkelige aktivitet, som let kan komme til at tynde bedømmelsen af materialet på en ensidig måde.²⁸

Desuden gør biskoppen præsterne opmærksom på, at han har telefonisk tilsagn fra Kirkeministeriet om, at de ikke behøver besvare skemaets 2. del samt enkelte af de obligatoriske spørgsmål. Det gælder for eksempel spørgsmålet “Varierer kirkegangen efter præsten?”. Efterfølgende valgte 55,6% af præsterne ikke at besvare dette spørgsmål. Af undersøgelsens 193 adspurgte præster besvarede kun få alle spørgsmålene i skemaets anden del, og 45 præster undlod helt at besvare denne del.²⁹ Fra 1. september 1966 overdrog Udvalg I opgaven til den senere forfatter og kulturjournalist Jørgen Thorgaard. Han var teologisk kandidat, men på dette tidspunkt også i færd med at skrive en religionssociologisk licentiatafhandling. Nu fik han også til opgave at bearbejde kommissionens undersøgelse og fremstille en rapport.

Kirkeligheden i Aalborg Stift

Jørgen Thorgaard udarbejdede den i samtiden meget omdiskuterede rapport “Kirkeligheden i Aalborg Stift”. Han angiver indledningsvis det formål, Udvalg I havde med undersøgelsen:

Underudvalget ønsker primært at få kendskab til kirkeligheden i Aalborg Stift med særlig henblik på sådanne faktorer, som kunne være bestemmende for den kirkelige adfærd, og som man derfor måtte tilgodese ved en strukturændring, som skulle sigte imod at skabe gode betingelser for kirkelig praksis. Sekundært vil underudvalget og hele kommissionen gerne have indsigt i en række aspekter af stiftets kirkeliv, herunder omfanget af og betingelserne for kirkeligt arbejde i sognene, præsternes arbejdsbyrde, sociale forhold, kirkelige miljøer (ferieområder etc.), samarbejds- og titulationsproblemer etc.³⁰

Som det fremgår af denne beskrivelse, og som det også antydes i biskop Erik Jensens ovenfor omtalte følgebrev, så ønskede udvalget at lave en slags sociologisk undersøgelse, som skulle afdække og doku-

28. Bilag 9, *Betænkning om Folkekirken i det moderne samfund* (1971), 2. del, 51.

29. *Betænkning om Folkekirken i det moderne samfund* (1971), 2. del, 51;62;71. Overordnet blev 193 skemaer sendt ud, 171 kom retur, 15 embeder var vakante, 1 præst nægtede at udfylde skemaet og 6 skemaers skæbne er “ukendt”.

30. *Betænkning om Folkekirken i det moderne samfund* (1971), 2. del, 60.

mentere “kirkelig adfærd” og “kirkeligt arbejde”. Det var en del af undersøgelsens grundlæggende forudsætning, at man gik ind på at operere med en empiristisk, positivistisk og adfærdsorienteret tilgang til begrebet kirke. Kirke bliver i undersøgelsen identificeret med den synlige aktive brug af den kirkelige institution. Og deraf følger det, at man “tager temperaturen på kirkeligheden”, som det lidt smart blev sagt, ved at måle på den kirkelige adfærd.

Dette fremgår også af Jørgen Thorgaards rapport, som i forbindelse med anvendelsen af begrebet “kirkelighed” præciserer:

Det fremgår af forrige afsnit, at underudvalget har været særligt interesseret i kirkegangshyppigheden som et mål for ‘kirkeligheden’. I overensstemmelse hermed og med materialets karakter i øvrigt har man i den sociologiske analyse anvendt kirkegangshyppigheden som eneste indicium på variabelen ‘kirkelighed’. Analyser af andre tænkelige indiciers (f.eks. altergangshyppigheden og deltagelse i menighedsrådsvalg) covarians med kirkegangsvariablen tyder på, at den anvendte operationelle definition af kirkeligheden på grundlag af materialet har været tilstrækkelig.³¹

Ovenstående citat repræsenterer et typisk eksempel fra rapporten på, at en tankegang fra adfærdsvidenskaberne og nogle dertil hørende formuleringer blev overført til det kirkelige område. Og det er overvejende denne form for sociologisk synsmåde, der lå til grund for og anvendtes i strukturkommissionens arbejde med kirke og sogn.

Det var som nævnt ikke specialisten Jørgen Thorgaard, men hele Udvalg I, der havde indledt undersøgelsen og udformet spørgeskemaerne. Det må, anførte Thorgaard i sin rapport, “tilskrives en vis værdi”, at alle kommissionens medlemmer har haft lejlighed til at få belyst de problemer, de opfatter som væsentlige for kommissionens arbejde. Men samtidig er det i rapporten også klart, at Thorgaard anså skemaerne for sociologisk set uhensigtsmæssige. I den endelige betænkning kan man læse, at Thorgaard mente, at en “tilbundsgående information” om et stifts kirkelighed burde have bygget på fire elementer. For det første en optælling af kirkegængere og en undersøgelse af sammensætningen af “den faktiske gudstjenestemenighed”. For det andet såkaldte post-interviews med samtlige præster. For det tredje “intensiv-interviews” med et repræsentativt udsnit af lægfolket med henblik på “den faktiske kirkelige holdning og adfærd”. Og endelig for det fjerde en “sociografisk undersøgelse af enkelte menigheders struktur og dynamik”. En sådan grundig undersøgelse af “den

31. Smst. Opfattelsen genfindes *Betænkning om Folkekirken i det moderne samfund* (1971), 2. del, 85;106.

kirkelige adfærd” har imidlertid ikke været mulig, og Thorgaard konstaterer derfor, at “alene bearbejdningsfasen kan påberåbe sig videnskabelig forsvarlighed”.³²

På trods af høje økonomiske omkostninger valgte kommissionens præsidium at lade data fra de 171 spørgeskemaer, der mere eller mindre udfyldt kom retur, sortere og analysere maskinelt.³³ I januar 1967 indledte man et samarbejde med I/S Datacentralen med henblik på at identificere faktorer med indflydelse på kirkegang og dermed kirkeligheden. Rapporten dokumenterer et omfattende statistisk arbejde med at vise forskellige sammenhænge mellem kirkegang og henholdsvis kirkens beliggenhed, eventuelle lokaler til kirkelige formål, tidspunkter for og typer af gudstjenester, antallet af kirker i pastoratet, antallet af kirkefremmede, antallet af kirkelige handlinger, konfirmationsundervisning, sognets befolkningstal, sognets areal, sognets gennemsnitsindkomst, antallet af selvstændige og landbrugs-erhvervets udbredelse i sognet, befolkningens alder, den demografiske mobilitet, samfærdselsforhold, institutioner og ferieområder, menighedsrådets sammensætning, den kirkelige tradition, præstens eget frivillige kirkelige arbejde, søndagsskole, holdningen til sognerådgive-re, fordelingen af arbejdet i sogne med flere præster samt tituleringsproblemer. Og den fyldige analyses resultater sammenfattes kort:

Kirkegangsniveauet er højt i pastorater og sogne, som tæller få indbyggere, ligger på landet, har et lavt gennemsnitligt indtægtsniveau, befolkningsmæssigt nærmest stagnerer, har en væsentligst af Indre Mission præget kirkelig tradition blandt indbyggerne, tæller mange landbrugere, mange selvstændige, mange gamle og børn, mange politisk borgerlige.³⁴

Hvis formålet med undersøgelsen var at forberede strukturændringer på linje med den samtidige kommunalreform, der tilpassede kommunerne til det moderne samfund ved at samle aktiviteten i større enheder, så var det unægtelig et uheldigt resultat, der kom ud af data-maskinen. Måske er det derfor Thorgaard til sidst i sin rapport kraftigt understreger, at man ikke ud fra undersøgelsens materiale kan sige noget om kausaliteten mellem de forskellige faktorer. I stedet slutter han af med at opfordre til

32. *Betænkning om Folkekirken i det moderne samfund* (1971), 2. del, 60-61.

33. Præsidiat bestod af biskop Willy Westergård Madsen (formand), direktør H.V. Højsgaard, afdelingsleder Per Salomonsen samt domprovst Jørgen Bøgh (som senere udtrådte og blev erstattet med kontorchef Jørgen Nielsen).

34. *Betænkning om Folkekirken i det moderne samfund* (1971), 2. del, 112. Jørgen Thorgaards kursivering.

...at udvise stor forsigtighed, med hensyn til ved manipulation med en enkelt indflydelsesfaktor (f.eks. sognenes befolkningsstørrelse) at tilstræbe en ny kirkelig struktur, som skulle stimulere den kirkelige aktivitet.³⁵

Alligevel rejste undersøgelsen en storm i både den kirkelige debat og i offentligheden. Det skyldtes ikke mindst, at kommissionens undersøgelser og arbejde havde åbnet for anvendelsen af sociologiske begreber og tankegange, når der skulle træffes beslutninger vedrørende folkekirkens struktur og ordning. Og målingerne havde skabt opmærksomhed omkring befolkningens manglende kendskab til centrale opfattelser i klassisk protestantisk kristendom samt nogle tal for deltagelse i folkekirkens aktiviteter, der i sammenligning med andre økonomiske nøgletal kom til at fremstå som et vidnesbyrd om en folkekirkelig krise.³⁶

Kirkens synlighed og kendetegn – i den sociologiske analyse

Jørgen Thorgaards arbejde tydeliggør nogle grundlæggende forskelle mellem et fra samfundsvidenskaberne hentet kirkesyn og et af teologien springende syn på kirken. Som tidligere nævnt fremhæver hans rapport, "Kirkeligheden i Aalborg Stift", flere gange det rimelige i at anvende gudstjenestebesøg som fyldestgørende mål for den størrelse, han selv og kommissionen benævner "kirkelighed". Han anfører dog også flere gange i rapporten, at henholdsvis altergangshyppighed og stemmeprocent til menighedsrådsvalg kunne være mulige alternativer.

Det er afgørende, at de anvendte sociologisk orienterede måleenheder for kirke og kirkelighed i kommissionens arbejde tegner et billede af den velfungerende og sunde kirke som en institution med et højt ydre aktivitetsniveau. En sådan betragtning ligger naturligt i forlængelse af samtidens samfundsvidenskabelige paradigmer, hvor det religiøse betragtes som et særskilt område af menneskets sociale liv, og hvor man fokuserer på menneskers empirisk målbare adfærd.

På grundlag af samtidens internationale religionssociologiske forskning udarbejder Jørgen Thorgaard noget, han kalder en "idealmode" for kirkelig adfærd, som for ham er lig med kirkelighed. Han beskriver den således:

35. *Betænkning om Folkekirken i det moderne samfund* (1971), 2. del, 113.

36. Som eksempel på de samfundsvidenskabelige analysers præsentation af befolkningens manglende kendskab til kristen troslære kan nævnes Jørgen Thorgaard, "Er vi hedninger?", *Dansk Kirkeliv* (1972), 57-65, samt Per Salomonsen *Religion i dag. Et sociologisk metodestudium* (København: Gads Forlag 1971).

‘Kirkelig adfærd’ operationaliseres ved følgende objektive kirkelighedsindici: Benyttelse af kirkens service ved de fire kirkelige livscyklus-handlinger; frivillige bidrag ved kirkelige indsamlinger, gudstjenestekollekter etc.; gudstjenestebesøg; nadverdeltagelse; deltagelse i diverse kirkelige foranstaltninger og møder; kirkelig-religiøs adfærd i privatsfæren (bordbøn etc.). Ved en kvantificering af disse indicier vil man være opmærksom på, at de sidste participationsmuligheder står for et højere niveau af kirkelig adfærd end de første; regelmæssig gudstjenestebesøg indicerer for eksempel mere ‘kirkelighed’ end beredvillighed til at give et økonomisk bidrag til en ny kirkeklokke.³⁷

Som citatet viser, kan man umiddelbart af strukturkommissionens arbejde få den opfattelse, at kirke og kirkelighed kan karakteriseres ved den synlige adfærd, der er knyttet til kirken. Man kan naturligvis ikke udelukke, at både Jørgen Thorgaard og kommissionens medlemmer teologisk ikke mener, at det er den synlige adfærd, der konstituerer kirken, men en sådan reservation optræder ingen steder i kommissionens betænkning. Tværtimod bruges begrebet kirke udelukkende om institutionen, og dens såkaldte succes kan ifølge betænkningen afgøres ved at måle befolkningens “benyttelse af kirkens service”, som det direkte hedder.

En anden konsekvens af det fra samfundsvidenskaberne indførte kirkebegreb bliver, at man ved hjælp af sociologiske undersøgelser synes at blive i stand til at identificere “de kirkelige” eller ligefrem de kristne. Eller som det hedder i betænkningen:

De analyser, der foretages i dette kapitel, udspringer af en forventning om, at menneskets kirkelige adfærd kan være forbundet med dets sociale karakteristika i et sådant omfang, at man hos en flerhed af mennesker vil kunne iagttage en sammenhæng mellem flerhedens gennemsnitlige kirkelige adfærdsniveau og dens sociale udseende. ... Det er derfor i god overensstemmelse med hidtidig religionssociologisk teori, når den følgende analyses grundhypotese defineres som en forventning om en sammenhæng mellem kirkelig adfærd og sociale karakteristika.³⁸

Betænkningens brug af adfærdssociologi og kvantitative undersøgelser fremhæver og betoner entydigt den synlige kirke, og man anven-

37. *Betænkning om Folkekirken i det moderne samfund* (1971), 2. del, 84-85. De samtidige internationale religionssociologiske arbejder, der udgør grundlaget for Thorgaards idealmodel, er E. Pins *Pratique religieuse et classes sociales* fra 1956, Justus Freytags *Die Kirchengemeinde in soziologischer Sicht. Ziel und Weg empirischer Forschung* fra 1959, G.E. Lenskis *The Religious Factor. A Sociological Study of Religion's Impact on Politics, Economics and Family Life* fra 1961 samt W.W. Schroeder & V. Obenhaus' *Religion in American Culture* fra 1964.

38. Smst.

der i denne sammenhæng ikke kun metoder, men også begreber og udtryk fra samfundsvidenskaben. Kommissionens arbejde nød stor bevågenhed og mødte også meget modstand i samtidens kirkelige debat. Her vendte man sig ikke kun mod det kirkesyn, der rent faktisk blev anvendt i arbejdet, men også ordvalget provokerede. Det gælder for eksempel udtryk som “præstens rolle”, “kirkens funktion” eller “religiøse behov”.³⁹ Størstedelen af disse ord og begreber har imidlertid i den sidste halvdel af det 20. århundrede vundet indpas i den almindelige sprogbrug, og det kan derfor for en nutidig læser virke sært, at arbejdet for små halvtreds år siden mødte så voldsom en modstand. Det vidner om den indflydelse, som samfundsvidenskaben den sidste halvdel af det 20. århundrede har haft på både begreber og tankeformer – også i folkekirken.⁴⁰

Afsluttende bemærkninger

Der er vist stort set fra alle forhold enighed om, at vor kirkelige lovgivning trænger til radikale ændringer, hvis Folkekirken fremover skal kunne fungere på rimelig vis som folkets kirke i et moderne samfund. Dette synspunkt deles mig bekendt både af modstandere som af tilhængere af den folkekirkelige ordening. Som man vil vide, er jeg af den mening, at vor nuværende kirkelige ordening, dens uafklarethed til trods (eller måske netop på grund af denne uklarhed) er et såre fint instrument til værn for “kristenmenneskets frihed”. Et langt bedre værn end der ville kunne skabes ved etableringen af et øverste kirkeligt råd, hvor faren for åndelig ensretning ligger snublende nær. Jeg er ikke blind for, at også den nuværende kirkelige ordening har sine svagheder og rummer sin risiko. Den sikrede økonomiske og lovmæssige rammeordening om folkekirken indebærer naturligvis en fare for stagnation – en fare, der sandt at sige ofte har været og også i dag er pinligt mærkbar. Men jeg gad vidst, hvordan der overhovedet skulle kunne skabes ydre rammer om åndeligt livs forestelser uden risiko- og faremomenter.⁴¹

39. For samfundsvidenskabelige begreber og tankeganges indflydelse på den kirkelige debat i Danmark i 1960'erne og 1970'erne, se Reeh (2001).

40. Religionssociologen Ole Riis har med hensyn til forholdet mellem samfundsvidenskab og teologi påpeget, at medens samfundets ledende profiler fra middelalderen til oplysningstiden var påvirket af skolede teologers refleksioner, så er ministre, direktører og topembedsmænd i dag stort set alle uddannet indenfor økonomi, jura, politologi og andre samfundsfag. Ole Riis, “Religionssociologi på et teologisk fakultet”, *Medspil og modspil. Teologi og religionsvidenskab*, red. Armin Geertz, Søren Jensen og Peter Widmann (Århus: Det Teologiske Fakultet 1996), 79.

41. Bodil Koch, “Hvordan kan kirken blive folkets marv og kraft?”, *Kristeligt Dagblad*, 31.12.1963.

Således skrev Bodil Koch i en stort anlagt nytårsartikel i Kristeligt Dagblad som oplæg til nedsættelsen af strukturkommissionen. Hun ønskede i sin embedsførelse på ingen måde at skabe usikkerhed om eller ændre på den folkekirkelige ordning. Hendes intention med strukturkommissionen var at modernisere folkekirkens struktur og rationalisere administrationen. Hun satte arbejdet i gang i en tid, der var præget af store demografiske forandringer og truende præstemangel. I denne situation bad hun en kommission overveje sognestrukturen og en vifte af andre spørgsmål, men vel at mærke hverken en folkekirkelig forfatning eller kirkens forhold til staten.

Hvis man ser på, hvordan strukturkommissionen er gået til sin opgave, at bringe kirkens ydre former i overensstemmelse med tidens udvikling, så er det iøjnefaldende, at man ensidigt valgte at anvende tidens nye samfundsvidenskabelige metoder til at løse opgaven. Disse metoder fremhævede den synlige og aktive kirke. Man valgte desuden at søge hjælp i statistik og spørgeskemaer henvendt til præster – ikke menigheder. Og med hensyn til de sproglige formuleringer står kirken som institution i centrum af undersøgelserne.

Men det er lige så iøjnefaldende, at på trods af en historisk stor investering i samfundsvidenskabelige undersøgelser af folkekirken, så valgte man alligevel til slut at ignorere undersøgelsesresultater og komme med en anbefaling, der gik i den stik modsatte retning. Kommissionens samfundsvidenskabelige undersøgelser pegede utvetydigt på det faktum, at kirkegangsniveauet og kendskabet til klassiske kristendomsopfattelser var højere i små sogne. Alligevel blev udgangen på kommissionens hovedopgave, nemlig at udarbejde et forslag til en ny sognestruktur, at man foreslog en delvis opløsning af den lille sogneenhed og indførelsen af en ny større kirkelig administrativ grundenhed. Denne større enhed, provstiet, skulle være identisk med de nye kommuner, indeholde flere menigheder og mere end en præst.⁴² Til syvende og sidst blev det en økonomisk og administrativ logik, der sejrede over både kirkelige hensyn og teologiske overvejelser.

Kommissionens anbefalinger blev umiddelbart mødt med massiv modstand.⁴³ Alligevel kan man tilskrive dens arbejde en ikke ubetydelig virkningshistorie. Helt konkret blev stort set alle de ting, den

42. De nærmere detaljer i kommissionens forslag til denne strukturændring kan læses i den udførlige gennemgang i *Betænkning om Folkekirken i det moderne samfund* (1971), 1. del, 103-131. Som et illustrativt eksempel kan man her finde forslag til en inddeling af Aalborg Stift i den nye enhed, provstier.

43. Modstanden var ikke kun politisk fra den nye kirkeminister, Arne Fog Pedersen, fra Venstre. Der var også en udbredt utilfredshed med kommissionens anbefalinger blandt de grundtvigske, i Tidehverv samt blandt visse deltagere i den kirkelige debat fra de missionske miljøer, se Reeh (2001).

samlede betænkning foreslog, gennemført drypvis af de efterfølgende kirkeministre, særligt den konservative Torben Rechendorff. Det gælder blandt andet oprettelsen af Folkekirkens Mellemkirkelige Råd, oprettelsen af sognemedhjælperstillinger, mulighed for ansættelse af deltidspræster og specialpræster af forskellig art samt vigtige strukturelle forandringer i folkekirkens administration.

Kommissionens virkningshistorie ligner i denne henseende flere af Bodil Kochs andre knap så iøjnefaldende, men ikke desto mindre effektive kirkepolitiske handlinger. Her kunne man for eksempel nævne 1958-lønreformen, der banede vej for, at folkekirkens præster i 1969, da hun ikke længere selv var kirkeminister, kunne indplaceres som statstjenestemænd. Sikringen af præsternes løn fjernede et tungt argument for en selvstændiggørelse af kirken og en eventuel adskillelse fra staten.⁴⁴

Tilbage står alligevel et indtryk af, at Bodil Kochs strukturkommission kom til at virke imod hendes egne kirkepolitiske intentioner. Hun argumenterede selv for et såkaldt sekulariseret samfund og for, at det kristelige kun findes i det verdslige, hun mente ikke, folkekirken skulle være en bekendelseskirke, og hun fremførte gentagne gange det synspunkt, at der "nedenunder en tynd skal af ligegyldighed og en tyk skal af uvidenhed" stadig var en meningsfuld forbindelse mellem folk og kirke i Danmark. Betænkningen præges derimod af en markant bekymring for sekularisering, der kommer til udtryk i typiske formuleringer som:

Samfundet er i det hele taget i vore dage præget af den gamle 'kristne' enhedskulturs opløsning.⁴⁵

Det hører med til strukturkommissionens mindre konkrete virkningshistorie, at den bidrog kraftigt til at styrke opfattelsen af en afstand mellem folk og kirke samt en folkekirke i krise i den brede offentlighed. Kommissionens samfundsvidenskabelige undersøgelser understregede, at kendskabet til klassiske lutherske opfattelser af kristendom var beskeden og tilslutning i form af bekendelse var sjælden. I en tid med udbredt marxistisk og liberal bekendelsestrang samt et nyt Kristeligt Folkeparti fik disse undersøgelser omkring 1970 en betydelig opmærksomhed i medierne, som øgede presset for, om ikke

44. Stenbæk konkluderer, at eftersom den socialdemokratiske kirkeminister ikke som sine tidligere partifæller arbejdede på at opretholde en i sig selv hvilende folkekirkøkonomi af hensyn til den kommende adskillelse, så blev hendes politik og embedsførelse samtidig et utvetydigt vidnesbyrd om Socialdemokratiets ændrede syn på forholdet mellem stat og kirke, Stenbæk (2001), 231.

45. *Betænkning om Folkekirken i det moderne samfund* (1971) 1. del, 73.

kristen fundamentalisme, så dog en større grad af dogmatisk kontrol i folkekirken.

Dertil kom, at kommissionens arbejde både i medierne og i kirken satte fokus på målinger af befolkningens kirkelige aktivitet, og de tegnede et billede, der mildt sagt rystede. Derved medvirkede kommissionens arbejde til en styrkelse af et synspunkt, Bodil Koch selv i sin ministertid havde kaldt “aktivitetshysteriets Charybdis”. Meget tyder på, at man i den forstand i dag må kalde hendes kommission en trojansk hest.